

5 (II) 2015

Eesti sõjaajaloo aastaraamat

ESTONIAN YEARBOOK OF MILITARY HISTORY

I MAAILMASÕDA IDA-EUROOPAS – TEISTSUGUNE KOGEMUS, TEISTSUGUSED MÄLESTUSED

*Great War in Eastern Europe –
Different Experience, Different Memories*

Eesti Sõjamuuseum
Tallinna Ülikooli Kirjastus
Viimsi–Tallinn 2015

**Eesti
Sõjamuuseum**
KINDRAL LAIDONERI MUUSEUM

Eesti sõjaajaloo aastaraamat 5 (11) 2015

I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused

Estonian Yearbook of Military History 5 (11) 2015

Great War in Eastern Europe – Different Experience, Different Memories

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu eelkäija on Eesti Sõjamuuseumi –

Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat (ilmus 2001–2007, ISSN 1406-7625)

Kolleegium: dr Karsten Brüggemann, dr Ago Pajur, dr Oula Silvennoinen,
dr Seppo Zetterberg, dr Tõnu Tannberg

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu artiklid on eelretsenseeritud

Kaanel: I maailmasõja ajal vangilangenud Austria ohvitser vaguni aknal.

Aleksander Funki (1884–1940) foto (EFA.231.0-58375). Tartust pärit Aleksander Funk

teenis I maailmasõjas keisrinna Aleksandra Fjodorovna Tsarskoje Selo

väli-sanitarrongi nr 143 fotograafina.

Peatoimetaja: Toomas Hiio

Toimetaja: Sandra Niinepuu

Tõlked inglise ja saksa keelest: Sandra Niinepuu ja Toomas Hiio

Resümeeide tõlge: Alias Tõlkeagentuur OÜ

Keeletoimetaja: Kristel Ress (Päevakera tekstibüroo)

Autoriõigus: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum,

Tallinna Ülikooli Kirjastus ja autorid, 2015

ISSN 2228-0669

Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum

Mõisa tee 1

74001 Viimsi, Harjumaa

www.esm.ee

Tallinna Ülikooli Kirjastus

Narva mnt 25

10120 Tallinn

www.tlupress.com

Trükk: Pakett

Sisukord

Saateks (*Toomas Hiio*) 5

I MAAILMASÕDA IDA-EUROOPAS – TEISTSUGUNE KOGEMUS, TEISTSUGUSED MÄLESTUSED

Igor Kopõtin

Esimese maailmasõja algus Eestis. Võim ja ühiskond..... 11

Beginning of the First World War in Estonia.

Government and Society 42

Tamara Scheer

Austria-Ungari okupatsioonivõim Vene-Poolas

I maailmasõja ajal (1915–1918) 44

Austro-Hungarian Occupation of Russian Poland

(the Kingdom of Poland) during the First World War (1915–1918)..... 74

Christoph Mick

Poola-Ukraina kodusõda Ida-Galiitsias: ajalugu ja mälestamine..... 76

The Polish-Ukrainian Civil War in East Galicia:

History and Remembrance 95

Klāvs Zariņš

Das Land Ober Ost. Saksa okupatsioonipoliitika Kuramaal

I maailmasõja ajal (1915–1917) 96

Das Land Ober Ost. German occupation policies

in the Courland district during World War I (1915–1917) 118

Eberhard Demm

Vabastamine propaganda abil. Juozas Gabrys

ja Leedu iseseisvusliikumine 1911–1918 119

Liberation through propaganda. Juozas Gabrys

and the Lithuanian independence movement 1911–1918 139

Mart Kuldkepp

<i>Pastorisierung</i> ja propaganda 1915. Plaanid eesti sõjavangide poliitiliseks mõjutamiseks Saksamaal.....	141
<i>Pastorisierung and propaganda in 1915. Plans to politically influence Estonian prisoners-of-war in Germany.....</i>	162

Leho Lõhmus

I maailmasõja teenetemärgid eesti mehe rinnas. Ordenid ja nende kandmine	164
<i>World War I decorations worn by Estonian men. Orders and the way they were worn</i>	183

PIKEMAD KÄSITLUSED

Peeter Kaasik

Rahvuslikud üksused Punaarmee koosseisus ja välisriikide üksused NSV Liidu territooriumil Teise maailmasõja ajal.....	187
<i>National military units in the Red Army and the units of foreign nations formed in the USSR during World War II</i>	250

ARVUSTUSED

Mälestusi Eesti rahvusväeosade sünnist ja käekäigust (<i>Ülle Kraft</i>)	257
Põhjalik koguteos Rootsi võidust (<i>Kaarel Vanamõlder</i>)	264
Kolm raamatut eestlastest Punaarmees (<i>Art Johanson</i>)	267
Autorid.....	270

Saateks

Käesolev Eesti sõjaajaloo aastaraamat on viies. Nende aastaraamatute tuumikuks on alati olnud artiklid, mis on kirjutatud aasta varem peetud Eesti sõjamuuseumi rahvusvahelise sõjaajalookonverentsi ettekannete põhjal, ja nii ka seekord.

2014. aasta konverentsi teema oli „Ilmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused“. Erinevalt läänerinde lahingutest, mis tõid Saksamaa, Prantsusmaa ja Suurbritannia ning hiljem ka Itaalia ja Ameerika Ühendriikide vägedele kaasa tohutuid inimohvreid, on Esimese maailmasõja sündmused idarindel jäänud selle sõja tagajärgede ja tulemuste varju.

Üldises ajalooteadmises muutus idarinde lahingutest palju tähtsamaks Venemaa revolutsioon ja enamlaste võimuletulek 1917. aastal ning Saksamaa, Austria-Ungari ja Osmani impeeriumi lagunemine koos uute riikide sünniga Ida-Euroopas. Idaeurooplaste endi jaoks olid veel olulisemad nende võidukad või ka kaotusega lõppenud vabadus- ja iseseisvussõjad. Omariikluse taastas Poola ning selle saavutasid Soome ja Balti riigid. Habsburgide topeltmonarhia lagunes, selle varemetel sündisid Austria, Ungari ja Tšehhoslovakkia. Serblased, horvaadid ja sloveenid rajasid Jugoslaavia kuningriigi.

President Lennart Meri ütles 2000. aasta juulis Herbert Batlineri Euroopa Instituudi väikeriikide auhinna vastuvõtmisel peetud kõnes: „Meie maailm ei kasva, kuid riikide arv kasvab. Väikeriikide hulk suureneb ka edaspidi ja maailm oleks kergemeelne, kui ta selle realiteedi ees silmad kinni pigistab.“ See kehtib täiel määral Esimese maailmasõja lähemate ja kaugemate tagajärgede kohta. Tšehhid ja slovakid otsustasid 1990. aastate esimesel poolel jätkata kahe iseseisva riigina, ent Jugoslaavia lagunemine samal kümnendil ei olnud sama rahumeelne.

Austria, Ungari, Tšehhoslovakkia, Jugoslaavia ja Poola said iseseisvaks tänu Keskriikide lõplikule lüüasaamisele 1918. aasta sügisel. Keskriikide võit idarindel ainult pool aastat varem mõjutas aga soodsalt mitme rahva enesemääramisõiguse teostumist. 1918. aasta alguses tunnustasid

Keskriigid Ukraina rahvavabariigi iseseisvust ning Saksamaa toetas samal ajal Leedu taastamist kuningriigina. 1918. aasta märtsis Keskriikide ja Nõukogude Venemaa vahel sõlmitud Brest-Litovski rahulepinguga loobus Venemaa kõigist nõuetest Soome aladele (mille iseseisvust oli Nõukogude valitsus tunnustanud juba 1917. aasta detsembris), aga ka Kuramaale. Türgi sai tagasi 1877.–1878. aasta sõja tagajärjel kaotatud Karsi piirkonna ja Batumi ning see toetas grusiinide, aserite ja kaudselt ka armeenlaste enesemääramistaotlusi. 1918. aasta augustis sõlmitud lisaleppega loobus Nõukogude Venemaa kõigist õigustest Eesti- ja Liivimaale. Eestimaa rüütelkonna viimane peamees parun Eduard Dellingshausen kirjutas hiljem, et see lubas Balti rüütelkondadel lugeda lõppe nuks nende ühendus Vene impeeriumiga, mis oli sisse seatud 18. sajandi alguse alistumislepingute ja Uusikaupunki rahuga. Nii said rüütelkonnad asuda rajama Balti hertsogiriiki, mida Saksamaa tunnustas kõigest nädal enne keisri kukutamist 1918. aasta novembris.

Iseseisvusliikumisi kannustas ja kasutas ära suur poliitika. Saksamaa ja Austria-Ungari proovisid alates Esimese maailmasõja algusest oma poole võita Vene impeeriumi vähemusrahvaid, andes neile mitmesuguseid lubadusi kuni enesemääramiseni välja. 1916. aasta lõpus taastasid Saksamaa ja Austria-Ungari Poola kuningriigi oma marionettriigina. Vähemusrahvastele pöörasid tähelepanu ka bolševikud, kes nägid neis liitlasi tsaaririigi vastu, samuti USA president Woodrow Wilson, keda ajendas idealistlik visioon rahumeelsest sõjajärgsest maailmast. Lenini valitsus avaldas 1917. aasta novembri alguses Venemaa rahvaste õiguste deklaratsiooni ja ka president Wilsoni 1918. aasta jaanuaris avaldatud 14 punkti rõhutasid vähemusrahvaste enesemääramisõigust.

Ukrainlaste, grusiinide, armeenlaste ja aserite, aga ka valgevenelaste, moldaavlaste ja krimmitatarlaste iseseisvustaotlused ei kandnud vilja. Selle põhjuseks oli rahvuslike liikumiste nõrkus, poliitikute kogenematus ja rahvusliku eliidi killustumine paljude poliitiliste voolude vahel, peale selle Punaarmee pealejäämine Vene kodusõjas ja ebapiisav välistoetus. 1920. aastate alguseks said nendest maadest Nõukogude impeeriumi suurema või väiksema autonoomiaga osad, erandiks oli ainult moldaavlaste Bessaraabia, mis liitus Rumeeniaga. Alles 70 aastat hiljem – pärast NSV

Liidu lagunemist 1991. aastal – sai enamik neid riike uuesti iseseisvaks ning tähistab oma iseseisvuse väljakuulutamist 1917. või 1918. aastal nüüd riikliku tähtpäevana.

Nüüdseks juba ligikaudu 100 aastat tagasi olid diplomaatilised kontaktid Ukraina, Valgevene ja Taga-Kaukaasia riikidega ka Eesti Vabariigil. Sellest annavad tunnistust säilinud lepingud ja kirjavahetus ning oma-moodi kurioosumina hilisema Eesti omariikluse hauakaevaja Johannes Vares-Barbaruse ettepanek nimetada ta Eesti saadikuks Ukrainas.

Aastaraamatu artikliteks said Igor Kopõtini, Tamara Scheeri, Christoph Micki, Klāvs Zariņši, Eberhard Demmi ja Mart Kuldkepi konverentsi-ettekanded teemadel, millest eesti keeles on vähe kirjutatud. Eberhard Demm kõneles Juozas Gabrysest, kes Esimese maailmasõja ajal ajas Leedu asja Prantsusmaal, Šveitsis, Saksamaal ja mujal. Gabryse väiksema haardega analoogiks Eesti ajalooos võib pidada Aleksander Kesküla. Kaks ettekannet puudutasid sõjalise okupatsiooni korraldust: Tamara Scheer kirjutab Austria-Ungari okupatsioonist varem Venemaale kuulunud Poola osas ja katsetest võita poolakad austerlaste poolele, Klāvs Zariņš aga Saksamaa okupatsioonipoliitikast okupeeritud Kuramaa näitel. Mart Kuldkepp käsitleb Saksa sõjaväevõimude katseid teha propagandat eesti ja laiemalt ka teiste Balti sõjavangide seas Saksamaal. Igor Kopõtini analüüsib sõjaväevõimu Eestis, eeskätt Eestimaa kubermangus 1914. aastal, ning Christoph Mick uurib 1919. aastal peetud Poola-Ukraina sõda Ida-Galiitsias ehk tänapäeva Lääne-Ukrainas, mis väljaspool Lääne-Ukrainat on peaaegu unustatud. Teenetemärkide asjatundja Leho Lõhmus kirjutab eestlaste, aga ka laiemalt Eestist pärit meeste rinda ehtinud mitme riigi aumärkidest, mis anti neile teenete eest Esimeses maailmasõjas.

Aastaraamatu pikemate käsitluste osas on Peeter Kaasiku artikkel Punaarmee rahvusväeosadest Teises maailmasõjas. Autor nendib, et kui Esimeses maailmasõtta läinud impeeriumide sõjavägede koosseisus loodud rahvusväeosadest sai uute rahvusriikide sõjavägede tuumik, siis veerand sajandi pärast oli protsess vastupidine. Endiste Balti riikide kodanikest formeeritud rahvusväeosade sõdureid ja ohvitsere rakendati pärast sõja lõppu sovetiseerimise jätkajatena nii liiduvabariikide kõrgemas

juhtkonnas kui ka kolhoosiesimeestena. NSV Liitu sattunud Poola, Rumeenia ja Tšehhoslovakkia kodanikest moodustatud üksustest sai pärast sõja lõppu nende riikide relvajõudude tuumik, mis oli Nõukogude ohvitseride, eriti aga poliitohvitseride ja julgeolekuteenistuse kontrolli all.

Erinevalt varasematest aastaraamatutest sisaldab see number ka kolm arvustust, milles võetakse arutuse alla 2014. aastal eesti keeles ilmunud sõjaajalugu käsitlevad raamatud.

Toomas Hiio